

КУЧМА О. І., КУЧМА А. С.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ, МОРФОЛОГІЧНІ, СИНТАКСИЧНІ ТА
НАДФРАЗОВІ ЗАСОБИ ІРОНІЇ В РОМАНІ С. РЕГЕНЕРА
“HERR LEHMANN”

У статті досліджуються засоби вираження іронії в тексті роману на різних рівнях його організації. Особлива увага звертається на лексичні, морфологічні та синтаксичні засоби творення іронічного ефекту.

Ключові слова: мовленнєвий акт-іронія, іронія-слово, іронія-думка, лексико-семантичні, морфологічні, синтаксичні та надфразові маркери іронії.

В статье исследуются средства выражения иронии в тексте романа на разных уровнях его организации. Особое внимание обращается на лексические, морфологические и синтаксические средства для создания иронического эффекта.

Ключевые слова: речевой акт-ирония, ирония-слово, ирония-мысль, лексико-семантические, морфологические, синтаксические и сверхфразовые маркеры иронии.

The article investigates the ways to express irony on the different text levels. Special attention is paid to the lexical, morphological and syntactic means of irony.

Key words: speech act of irony, word irony, thought irony, lexical, morphological, syntactic and metaphorise irony signals.

Актуальність теми пояснюється зростанням інтересу сучасної лінгвістики до вивчення різних мовленнєвих явищ у комунікативно-функціональному аспекті. Іронія, яка поєднує в собі властивості тропа, непрямого мовленнєвого акту, засобу емоційного осмислення та оцінки світу і власного місця в ньому, попри існування великої кількості робіт, потребує подальшого систематичного вивчення.

Мета полягає у виявленні ієрархії засобів іронії в романі, а також у встановленні лексико-семантичних, морфологічних і синтаксичних особливостей іронічних висловлювань.

Об’єктом є іронія як домінантна ознака авторського стилю в романі на мега-, макро- та мікротекстовому рівні роману.

Предметом дослідження є лексико-семантичні, морфологічні та синтаксичні засоби вираження іронії.

Матеріалом послужив іронічний роман німецького письменника і музиканта Свена Регенера “Herr Lehmann”.

Наукова новизна полягає уже в самому виборі матеріалу дослідження та в отриманні нових результатів щодо використання різних мовних засобів для створення іронічного ефекту.

Дослідження іронії як естетичної чи філософської категорії мають давню традицію, в той час як її філологічний аспект почав інтенсивно досліджуватися лише з 60-рр. ХХ століття. Є.Третьякова знаходить цьому пояснення: «Серед явищ, які побутують в культурній практиці, є такі, що попри свою велику поширеність продовжують залишатися загадковими. Одним з таких прикладів є іронія. Ми охоче користуємося нею в мовленні, легко помічаємо в літературних текстах, та при спробі розкрити її внутрішній механізм наштовхуємося на певні труднощі. Вона панує в найхимерніших і найяскравіших художніх стилях. Антична комедія, гротескний світ Рабле, філософська повість Вольтера, багатий на відтінки комізм Гоголя та Чехова свідчать про присутність іронічного на всіх етапах історії європейської літератури, а ХХ століття, як відомо, взагалі стало "царством іронії" ...» [1]

Сучасна лінгвістика під **іронією** (з грецької *eironeia* „удавання / лицемірство в мовленні“) розуміє таку риторичну фігуру, коли те, що мається на увазі, замінюється на висловлення з протилежним змістом, або ж такий непрямий мовленнєвий акт, який «досягає перлокутивного ефекту за рахунок ілокутивного провалу», пор. [2:198]. Визначення у «Риторичному словнику» З. Куньч [3:117]: «Іронія – це насмішка, якій навмисне надана форма позитивної оцінки або похвали» характеризує аналізоване нами явище з іншої перспективи, ніж наведена вище дефініція, а саме: замість механізму утворення іронії (протиставлення, суперечність) автора цікавить ефект від вживання засобів іронії.

Відомо, що – на відміну від більшості “сміхових” форм комунікації – іронія має інтелектуальну природу. Сміх, радість, наприклад, виникають як емоційна реакція; в пародії комічний ефект виникає як наслідок впізнавання об’єкта пародії, основним прийомом тут виступає вдала імітація. Вона може містити й іронічний аспект, однак іманентне завдання пародії все ж викликати сміх. Натомість іронізування не передбачає безпосереднього комічного ефекту: це радше оцінка, різновид інтелектуального аналізу [4:438]. Іронічний мовець, зокрема іронічний автор, задає певну інтелектуальну планку реципієнту / реципієнтам свого висловлювання / тексту, які мають належні знання для розрізнення

буквального та імпліцитного планів іронічного висловлювання, що забезпечує, у свою чергу, успіх комунікації.

Як лінгвістичну та прагмалінгвістичну категорію іронію досліджували П. Грайс, М. Гартунг, Г. Штарке, С.І. Походня, Ж.Є. Фомичова, А.А. Щербина, М.А. Багдасарян, О.А. Лаптева, Н.К. Салихова, А.В. Сергієнко, А.І. Усманова, С. Кербрат-Оррекьоні, Д. Мюкке та ін. Доцільність прагмалінгвістичного аналізу іронії пояснюється її прямою залежністю від намірів і характеристик комунікантів. У цьому сенсі іронію можна визначити як явище, що за своєю природою підлягає прагматичному аналізу, оскільки провідним у ній є суб'єктивний аспект.

Здебільшого в лінгвістиці іронію розглядають як стилістичний прийом, троп. Вона пов'язана з певним словом (словосполученням) як антифраза. Можливі, однак, і випадки, коли іронія базується на групі слів, реченні, навіть на цілому тексті [5]. Особливістю цього стилістичного прийому вважається його здатність реалізуватися на різних рівнях тексту: у мікроконтексті (на рівні слова чи словосполучення), макроконтексті (на рівні фрагмента тексту) та мегаконтексті (на рівні цілого твору). В аналізованому романі С. Регенера представлені всі три рівні реалізації іронії.

Хоч у мовленнєвому плані для іронії більш характерним є імпліцитний спосіб реалізації, проте зазвичай виділяють низку експліцитних лінгвостилістичних засобів, які найбільш придатні для створення іронічного ефекту: метафора, повторення-відлуння слів із попереднього висловлення чи з позатекстового простору (інтертекстуальність), перифраз, порівняння тощо. Серед них представлені також граматичні, словотворчі та фонетичні засоби (порядок слів, деривація, композити та універбації, звуконаслідування, ритм чи рима тощо).

Іронічний роман “Herr Lehmann“ (2001р.) – перший роман засновника берлінської рок-групи “Element of Crime” С. Регенера, який відразу став бестселером, був перекладений півтора десятками мов, а вже через рік екранізований. Дія роману відбувається в Західному Берліні напередодні падіння Берлінського муру. В романі описується певний тип людей, певний прошарок суспільства (студенти, митці, панки тощо), його спосіб життя, яке проходить буденно, плінно, день за днем, без особливих змін. І,

здавалося б, ці люди не мають ніякого прагнення до нового, до змін, однак герой роману Франк Леман, якого всі по досягненню ним солідного 30-літнього віку називають виключно «пан Леман» – людина, яка бореться. “Бореться” з собакою на темній вулиці, з матір’ю, з кухаркою за любов, а також і в буквальному розумінні цього слова – бореться з гостем та з власником дешевої кнайпи, де працює. Вже протягом дев’яти років «західний фланер-симплісимум» [6:110] живе в Берліні в одній і тій самій буденності: завжди працює в нічну зміну в “Обвалі”, кнайпі в богемному Кройцбергу, після зміни йде або до іншої кнайпи або ж додому, чим радіус його руху і обмежується.

На відміну від більшості знайомих, які, окрім кнайпи, займаються музикою, образотворчим мистецтвом чи навчаються, пан Леман не шукає собі кращого застосування. Його життя в кінці 90-их років минулого століття надзвичайно нудне та монотонне. Але, очевидно, автор і намагався зобразити його таким, на противагу численним романам про об’єднання Німеччини, які описували бурхливе розгортання подій з обох боків німецько-німецького кордону. С. Регенер ніби навмисне позбавив читача такої ейфорії, хоча і помістив події в 1989 рік. Його роман прозвучав дисонансом на фоні т. зв. «романів Повороту» та відобразив іронічну оцінку письменником життя загалом та тогочасної ситуації в Німеччині зокрема. Той факт, що політичні зміни жодного разу не згадувалися на сторінках роману, також ніби іронічно наголошує на тому, що багато людей переймаються не тим, чим мали би.

Іронічною є сама постать головного героя, оскільки «героєм» він може називатися дуже й дуже умовно. Герой – це втілення сили, розуму, відваги, нових прагнень. Життєва позиція Франка, якщо не суперечить таким характеристикам, то принаймні дуже відхиляється від них: ні особливих розумових здібностей, ні широти інтересів, ні фізичної сили. Його праця бармена в кнайпі для більшості з його оточення ніяк не в’яжеться з солідним, “дорослим” способом життя.

Апогеєм авторської іронії можна вважати назву роману “*Heinrich Lehmann*”. Звертання “пане Леман” до Франка проходить лейтмотивом через весь твір і несе в собі ту іронічну ідею, що

Франк далеко не “пан”, не дорослий солідний чоловік, а просто велика дитина, яка не може знайти себе. Більше того, поєднання звертань “пане Леман” і “ти”, що не відповідає нормі сучасної німецької мови, ще раз підкреслює несерйозність такого звертання: *“Aber die Kombination aus Herr Lehmann und duzen ist das Übelste, was es gibt...”* час від часу нагадував їм сам Франк [11:42].

Особливості сюжету, зображення головного героя та його друзів дозволяють говорити про іронічність роману на мегатекстовому рівні або ж про “глобальну іронію”. Іронічним забарвленням виділяються окремі фрагменти роману, коли герой, наприклад, стикається з чужим для себе світом бюрократії як на Заході, так і на Сході (макротекстова іронія). Але найцікавіше іронія простежується на мікротекстовому рівні, де вона реалізується мовними засобами.

Слід нагадати, що в літературі, присвяченій дослідженню мовних засобів у іронічних висловлюваннях, спостерігається два підходи. Перший із них виходить із того, що будь-яке висловлення може бути іронічним, якщо помістити його у відповідний контекст (напр., І. Розенгрєн). Представники іншого, зокрема У. Оомен [7], вважають, що прагматичні умови, в яких реалізується мовленнєвий акт «іронія», визначають його структурні властивості і не кожне речення може вживатися іронічно.

Зіставлення ситуацій, до яких застосовують поняття “іронія”, свідчить, що під цим поняттям об’єднані явища, дуже різні з точки зору як форми, так і змісту, починаючи з окремих слів і виразів і закінчуючи цілими діалогами. Форми висловлень також гетерогенні: іронію можуть виражати коментарі, цитати, сигнали мовця слухачеві, повтори, доповнення і завершення висловлень, а також різні засоби вираження емоцій. В романі були інвентаризовані такі мовні засоби з семантикою протиставлення, як метафори, повторення, перифрази, порівняння, прикметники з оцінним значенням, вигуки, частки, пейоративна лексика, зевґма тощо. Частою ознакою експресивності є вульгаризми, в т. ч. як словотворчі елементи (пор. «кемп» С. Зонтаґ [8:336]): *„...ich bin auch müde, aber du, kleiner Scheißer, bist noch viel müder...”* [11:11]; *“Und es ist schwieriger, im Süßwasser schwimmen zu lernen als im Salzwasser, da hat man nicht so viel Auftrieb. – Logisch. Sehr gut*

beobachtet. – Und arschkalt war's auch. – Das macht die Sache dann noch schwieriger.” [11: 52].

Результати підтверджують спостереження М. Гартунга про те, що найбільш релевантними частинами мови для вираження іронії є, насамперед, *іменники* та *прикметники*, рідше дієслова і частки [9:257]. Висловлювання типу: “*Schon allein die Hüften zu schwenken war ihm nicht gegeben, und dazu noch mit den Füßen oder den Beinen oder was auch immer etwas anzustellen, und zwar gleichzeitig und vor allen Leuten, war jenseits alles Denkbaren.*” [11:198], в яких головним чином службові слова виконують роль маркерів іронії, трапляються не часто.

В мовленнєвому акті іронії використовуються *етикетні* фрази як мовленнєві одиниці з відносно сталим прагматичним значенням, зокрема ті з них, яким притаманна позитивно-оцінна семантика та вираження позитивно-оцінного ставлення до співрозмовника (наприклад, подяка, поздоровлення, комплімент). Вони набувають прагматичного значення негативних емоцій (глузування, роздратування), що супроводжують вираження іронії, напр.: фраза при знайомстві “*Ich heiße Frank, du Ostbrot*” [11:84], перебільшено-офіційне звертання до Франка *Herr Lehmann* тощо.

Іронічний контраст створюють і такі маркери як перебільшення (гіпербола) та вишуканість формулювання: „*Er wünschte sich schon, jetzt in der Lage zu sein, so einen Quatsch zu bringen, aber er hatte nicht den Hauch einer Ahnung, wie das gehen sollte*“ [11:198].

Найяскравіше дотепність автора проявляється на рівні т.зв. “іронії-слова”: в іронічних епітетах (які часто є авторськими неологізмами), у виборі дієслів: „....., *die Hauptstadt der DDR, die auf seinen (=Lehmans) Besuch verzichtete...*“ (S.225); „*Und sag mir endlich, was du eigentlich willst, bitte*“, *erniedrigte er sich hinzuzufügen.*“ [11:26], або на рівні «іронії-думки» – в порівняннях типу: “*Das ist spannend wie Spandau am Sonntag*” [11:188] (Шпандау, переважно промисловий район Берліна, в неділю безлюдний). Іронія-думка є більш типовою для діалогічного мовлення, адже вона охоплює не просто слово (чи кілька слів), а цілий контекст, і часто містить зв’язки з різними темами, що обговорювалися.

Намір мовця, мета та семантика його висловлювання

зумовлюють певні синтаксичні конструкції мовленнєвого акту «іронія». Підтверджується спостереження Г.Гаверкейта, що іронічними бувають не лише констативні мовленнєві акти, а й директивні, комісивні та експресивні [10:77-109]. Відбувається одночасна реалізація ілокуції іронії та напр., директиву, іронії та комісиву. Висловлювання з формальними показниками ввічливого прохання набуває ілокутивної сили вимоги, формальне вираження погрози є обіцянкою і навпаки, одночасно виражаючи іронію з приводу якого-небудь явища. Напр.: *“Der heißt Detlev?”* *fiel Karl ihm dröhnend ins Wort. „Die Uschi heißt Detlev? Das ist ja phantastisch!”* [11:132] (реакція мовця на повідомлення про те, що власника гей-бару звати Детлеф, бо з середини 60-их рр. це і'мя стало загальною назвою чоловіків гомосексуальної орієнтації. Експресивний вигук з удавано позитивною оцінкою несе насправді негативно-оцінне значення.

Синтаксичні конструкції іронічних висловлювань у романі поділяються на три групи: розповідні речення з оцінним предикатом та маркерами емоційності (79%), питальні та спонукальні структури, вигуки (12%), розповідні речення без оцінного предиката і маркерів емоційності (9%). Переважна більшість речень – розповідні з оцінним предикатом та маркерами емоційності. Маркерами виступає, наприклад, лексика високого стилю при описі цілком буденних ситуацій: *„Berühmte Beispiele schossen ihm durch den Kopf, Mütter von Serienmördern, die beteuerten, dass sie ihr Kind dennoch über alles liebten und sich selbst die Schuld für alles gaben, die jeden Morgen ganz früh aufstanden und zum Gefängnis gingen, um ihrer verdorbenen Brut selbstgekochtes Essen und/oder Heroin zu bringen, worüber ihm dann auch wieder einfiel, worum es eigentlich ging“* [11:21]. Однією з особливостей роману є прийом невласне-прямого мовлення, коли мовець іронізує сам із собою.

Підсумовуючи спостереження за умовами виникнення іронічного в романі, бачимо, що це значення утворюється на основі семантичної несполучуваності окремих лексем у структурі простого речення, семантико-синтаксичної несполучуваності окремих компонентів речення або ж на основі алогічності змістів поєднаних предикативних одиниць складних речень. Закладена в

іронічному висловлюванні невідповідність розпізнається адресатом завдяки його знанню актуальної ситуації висловлювання або ж історичної ситуації, на фоні якої відбуваються події в романі. Серед *морфологічних* засобів створення іронії переважають повнозначні частини мови (іменник, прикметник, дієслово). Найбільш придатними для реалізації мовленнєвого акту іронія виступають такі *синтаксичні* конструкції як розповідне речення з оцінним предикатом та маркерами емоційності, а також питальні та спонукальні структури і вигук.

Перспективи вивчення іронії можуть полягати у дослідженні мотивів вживання іронії, мовних засобів у різних типах тексту. Найпридатнішим матеріалом дослідження може бути лише повсякденне мовлення. Тому майбутні дослідження іронічних висловлювань будуть проводитися на його аудіо- чи відеозаписах. Цікаво дослідити записи мовців-представників різних культур, оскільки механізм розуміння іронії в міжкультурному спілкуванні ще мало досліджений.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Третьякова Е.* Ирония в структуре художественного текста. – Режим доступу: http://www.relga.rsu.ru/n73/rus73_2.htm
2. *Селіванова О.* Сучасна лінгвістика. Термінологічна енциклопедія / Олена Селіванова – Полтава, «Довкілля-К», 2006. – 716 с.
3. *Риторичний словник [авт.-укл. Куньч З.]* – Київ: Рідна мова, 1997. – 314 с.
4. *Behler E.* Ironie / E. Behler // G. Ueding (Hg.) Historisches Wörterbuch der Rhetorik. Band 4. Tübingen: Niemeyer, 1998, Spalten 599-624.
5. *Калита О.М.* Мовні засоби вираження іронії в сучасній українській малій прозі. Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01/ Нац. пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова. / О.М. Калита — К., 2006. — 20 с.
6. *Ваховська Н.* Кишенькова митрополія, або втрачений рай / Вертиголов та інші політичні тварини. Антологія німецької літератури 90-их років ХХ ст./ Упор. Неля Ваховська та Денні Клаппер. – К.: Грані-Т, 2011. – 294 с.
7. *Oomen U.* Ironische Äußerungen: Syntax – Semantik – Pragmatik. Zeitschrift für Germanistische Linguistik. Volume 11, Issue 1, Pages 22–38, ISSN (Online) 1613-0626, ISSN (Print) 0301-3294, DOI: 10.1515/zfgl.1983.11.1.22, //1983 published online: 28/10/2009)
8. *Sontag S.* Anmerkungen zu “Camp” [amerik. 1964] / dies. Kunst und Antikunst. 24 literarische Analysen. Deutsch von Mark W. Rien. – Fr./ Main: Fischer Taschenbuch, 1982. – S.336.
9. *Hartung, M.* Ironie in der Alltagssprache. Eine gesprächsanalytische Untersuchung. – Verlag für Gesprächsforschung, Freiburg, 2002.
10. *Haverkate H.* A Speech Act Analyses of Irony / H.Haverkate // Journal of Pragmatic 14. 1990. – pp. 77-109.

ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

11. *Regener, Sven.* Herr Lehmann. Roman. – München: W.Goldmann Verlag. 25.Auflage, 2003. – 284 S.